СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ (СПІВМІРНОСТІ) З ІНШИМИ ПРИНЦИПАМИ ПРАВА

ДОЛЯНОВСЬКА Інна Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін Університету економіки та права «КРОК»

ORCID ID: 0000-0002-1606-7096

УДК: 340.132.6

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2026.2-1.43

Статтю присвячено системному аналізу співвідношення принципу пропорційності (співмірності), спрямованому на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав мають бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими і найменш обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються з ключовими принципами правової держави – верховенством права, законністю, повагою до прав і свобод, правовою визначеністю, справедливістю та добросовісністю. Обґрунтовано, що пропорційність виконує роль процедурного «калібратора» цих засад: перетворює ціннісні орієнтири на перевірювані критерії допустимості втручання, придатності та необхідності засобів, а також підсумкового зважування наслідків. Показано, що повага до прав і свобод окреслює недоторканне ядро захисту, у межах якого «зважування» не допускається, тоді як пропорційність працює там, де обмеження принципово можливі, вимагаючи мінімізації тягаря для особи. Розкрито взаємозв'язок із принципом правової визначеності: юридична безпека формує стабільні «правила гри» та правомірні очікування, а пропорційність задає коректну процедуру зміни регуляцій (перехідні періоди, відсутність ретроактивності, компенсаційні механізми). Показано, що у площині законності пропорційність виступає наступним щаблем контролю після встановлення належної правової підстави та процедури, перетворюючи широку дискрецію на підконтрольне правом зважування. У зв'язку зі справедливістю пропорційність забезпечує «процедурну оптику» для чесного розподілу тягарів і вигод, відмежовуючи арифметичну рівність і співмірну рівність. У контексті добросовісності доведено, що пропорційність дисциплінує реакцію на недобросовісну поведінку, запобігаючи надмірним санкціям і формальним маневрам. Аргументовано, що системне застосування пропорційності як методології прийняття рішень: зменшує простір для свавілля, підсилює передбачуваність правозастосування та легітимність публічної політики, забезпечуючи інтегровану взаємодію засадничих принципів без їх підміни чи конкуренції; є необхідною умовою узгодженого розвитку правопорядку.

Ключові слова: принципи права, пропорційність, співмірність, верховенство права, законність, права і свободи людини, правова визначеність, справедливість, добросовісність.

Постановка проблеми

У сучасному публічному праві принцип пропорційності (співмірності) виконує роль «тонкого налаштувача» меж державної влади щодо особи: він не просто обмежує втручання, а примушує обґрунтовувати кожен крок за логікою придатності, необхідності та співмірності результату. Саме тому принцип пропорційності за змістом особливо зближується з базовими принципами правової держави – принципом верховенства права, принципом законності, принципом поваги до прав і свобод, принципом правової визначеності, принципом справедливості та

принципом добросовісності. Вони частково перетинаються, що дозволяє низці авторів цілком обґрунтовано розглядати їх в якості «ядра» правової держави; однак кожен із наведених принципів має власну регулятивну функцію і різну «оптику» контролю за прийнятими рішенням. Власне, виявити ці межі збігу й відмінності – ключ до коректного застосування принципу пропорційності як правозастосувачем, так і нормотворцем.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, зростає інтенсивність регуляторних інтервенцій у кризових умовах (безпекових, економічних, цифрових тощо), де саме пропорційність стає тестом легітимності обмежень і санкцій. По-друге, інтеграція українського права до європейського правопорядку підсилює вимогу методологічної узгодженості: без чіткого розмежування пропорційності з іншими принципами правової держави важко забезпечити передбачуваність і однаковість судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика принципу пропорційності посідає помітне місце в сучасній міжнародній та українській юриспруденції. Неодноразово в своїх наукових пошуках до проблематики принципу пропорційності звертались: А. Барак [1], О. Беляневич [2], С. Борзаниця [3], Ю. Євтошук [4], М. Луценко [5], К. Меллер [6], С. Погребняк [7], Т. Тридімас [8], Т. Цувіна [9] та ін. Однак більшість із проведених представленими авторами досліджень залишаються фрагментарними та зосередженими на окремих сферах застосування принципу пропорційності, що перешкоджає формуванню цілісного уявлення про взаємозв'язок з іншими принципами права.

Мета статті – дати системний огляд співвідношення принципу пропорційності з іншими принципами права, показати, де саме відбувається їхній змістовий перетин і де проходять функціональні межі.

Виклад основного матеріалу

Принцип пропорційності та принцип справедливості.

Оскільки принципи справедливості та пропорційності за змістом і риторикою часто виглядають подібними, їх нерідко плутають або навіть ототожнюють, зводячи пропорційність до «технічної назви» справедливості чи, навпаки, підміняючи справедливістю будь-яке пропорційне зважування. Саме тому ми вважаємо доречним розпочати наше дослідження саме з аналізу цих двох безперечно схожих, але не подібних першооснов: з'ясувати, що саме становить їх спільну основу, у чому полягає відмінність природи (аксіологічної й процедурної), як вони взаємодіють у реальних правових рішеннях і де проходять межі, що не дозволяють підміняти один принцип іншим.

Починаючи наш аналіз слід акцентувати увагу на тому, що принцип справедливості задає цільовий горизонт права: він окреслює, яким має бути «правильний» результат – без свавілля, із чесним розподілом тягарів і вигод, повагою до гідності та рівності. Це аксіологічне ядро вказує на належний стан речей, але через свою оціночність потребує процедурних інструментів, аби перетворитися з декларації на робочий стандарт ухвалення рішень. Справедливість передбачає реалізацію її цінностей у законодавчій, правозастосовній сферах та у правосвідомості. Тобто даний принцип передбачає системність і її порушення може призвести до негативних і соціально-правових наслідків. На практиці спостерігається ситуація, коли законодавство закріплює справедливість як свій принцип. Проте у законодавця нема обов'язку змінювати чи відміняти ту чи іншу норму права у випадку, якщо вона не відповідає принципу справедливості. Тоді держава має можливість реалізувати несправедливі правові норми, які не захищають права та свободи людини [10, с. 114]. Саме тут «в процес» вступає принцип пропорційності, який операціоналізує справедливість і переводить її з рівня загальних гасел у послідовну методику перевірки.

Пропорційність – це спосіб виміряти «міру» втручання. Вона вимагає логічного ланцюга обґрунтування: спершу визначається легітимна мета, далі демонструється придатність обраних засобів для її досягнення, перевіряється необхідність (чи існує

настільки ж ефективна, але менш обтяжлива альтернатива) і, зрештою, здійснюється зважування наслідків для особи у співвідношенні з очікуваною суспільною користю. Таким робом, пропорційність не замінює справедливість, а забезпечує їй «процедурну оптику»: дозволяє у кожній конкретній ситуації пояснити, чому саме така інтенсивність втручання є виправданою і чому інша – була б надмірною або, навпаки, недостатньою.

Відмінність між принципами полягає у їхній природі та фокусі. Справедливість – це змістовний орієнтир, що оцінює кінцевий результат і його відповідність ідеї рівності, заслуженості, належної реакції на порушення. Пропорційність – процедурний стандарт, який контролює шлях до цього результату, верифікуючи зв'язок «мета – засоби – наслідки» та запобігаючи крайнощам. Разом вони формують цілісну рамку: справедливість визначає, куди має рухатися право, а пропорційність показує, як рухатися так, щоб не зруйнувати баланс інтересів, зберегти юридичну визначеність і довіру до прийнятих рішень. У підсумку справедливість надає зміст, а пропорційність – міру; саме їхня взаємодія перетворює абстрактні цінності на передбачувану практику. Комплексний аналіз правозастосовної практики дозволяє обґрунтовано стверджувати, що:

По-перше, важливо розвести арифметичну рівність і співмірну рівність. Справедливість не завжди тотожна однаковому ставленню до різних ситуацій: інколи саме різне, але співмірне ставлення відтворює рівність по суті (наприклад, особливий захист вразливих груп або поетапне запровадження тягарів). Пропорційність тут виступає «мікрометром», що дозволяє мотивовано відступити від формальної однаковості, але не втратити загальний баланс.

По-друге, варто враховувати часовий вимір: те, що видається справедливим у короткій перспективі, може виявитися неспівмірним у довгій (перенесення тягарів на майбутні покоління, накопичувальний ефект дрібних обмежень). Пропорційність зобов'язує показати не лише негайну користь, а й міжчасові наслідки та зворотні ефекти; відтак логічно доповнювати її застереженнями про строкову дію і механізмами регулярного перегляду.

По-третє, не менш суттєвим є епістемічний компонент. Справедливість передбачає чесну оцінку фактів; пропорційність – стандарти доказування. Тому вагу мають не лише заявлені цілі, а й якість даних: оцінка ризиків, альтернатив, побічних наслідків, прозора методологія. У сумнівних випадках тягар обґрунтування інтенсивного втручання має бути вищим, ніж для м'яких заходів.

По-четверте, процедурна справедливість – передумова матеріальної. Навіть співмірне за змістом рішення втратить довіру без належної участі заінтересованих осіб, доступу до інформації та можливості оскарження. Пропорційність не працює як слід без цих «процедурних ручок», що дають змогу відслідкувати, як саме влада проходила шлях «мета → засоби → наслідки».

По-п'яте, у контексті надзвичайних станів і «жорстких» обмежень справедливість задає межі допустимого (збереження людської гідності, ядра прав), тоді як пропорційність вимагає тимчасовості, необхідності та мінімізації тягаря. Винятковість ситуації не скасовує тест, а лише підвищує планку обґрунтування і потребу в післядії: аудиті, відшкодуванні, відновленні звичних гарантій.

Нарешті, у добу алгоритмічного врядування обидва принципи набувають нової чутливості. Справедливість вимагає відсутності системних упереджень; пропорційність – перевірки, чи справді автоматизований інструмент є придатним і найменш обтяжливим, чи передбачено людський контроль, можність пояснення рішень і корекції помилок. Таке поєднання дозволяє уникати як «символічної справедливості» без практичного сенсу, так і технократичної ефективності без людського виміру.

Принцип пропорційності та принцип добросовісності.

Принцип пропорційності і принцип добросовісності належать до «ядра» правової держави, однак працюють на різних «поверхах» правового мислення. Їх поєднує спільний ціннісний горизонт – повага до гідності особи, прав людини, заборона свавілля та націленість на загальне благо. Добросовісність задає етичний стандарт

поведінки учасників правовідносин: діяти чесно, лояльно, з урахуванням інтересів іншої сторони, утримуючись від зловживання правом і від формально коректних, але підривних для довіри практик. Пропорційність, зі свого боку, є процедурним інструментом перевірки прийнятих рішень. Взаємодія цих принципів проявляється у двох напрямах. По-перше, добросовісність «підтягує» зміст пропорційності: зважування не може ігнорувати те, як сторони поводилися до й під час конфлікту, чи створювали вони правомірні очікування, чи намагалися мінімізувати шкоду. Рішення, що формально проходить тест придатності та необхідності, але заохочує недобросовісну поведінку навряд чи витримає підсумкове зважування. По-друге, пропорційність дисциплінує застосування добросовісності: апеляція до «чесності» не повинна перетворюватися на розмиту моральну риторику або санкції без міри; втручання, обґрунтоване недобросовісною поведінкою, має бути співмірним і обґрунтованим доказами.

Ключова відмінність полягає у фокусі та адресаті. Добросовісність – це насамперед вимога до поведінки осіб: вона працює як презумпція («сторони вважаються добросовісними, доки не доведено протилежне») і як запобіжник проти зловживання правом. Зловживання правом – це свого роду спотворення права. У цьому випадку особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права в цілях, які є протилежними тим, що переслідує позитивне право [11; 12]. Пропорційність орієнтована на ухвалювача рішень – суд, адміністративний орган, нормотворця тощо – і контролює міру втручання: від вибору інструмента до оцінки його інтенсивності та побічних ефектів. Іншими словами, добросовісність відповідає на запитання «чи діяли сторони чесно», а пропорційність – «чи не перевищено міру при досягненні заявленої мети». Є відмінність і у часовому вимірі. Добросовісність має превентивний характер: заохочує передбачувану, лояльну поведінку, формує довіру та стабільність обігу. Пропорційність переважно ретроспективна і оцінювальна: вона аналізує вже обране втручання, звіряє його із легітимною метою, перевіряє існування м'якших альтернатив, зважує наслідки для різних груп та у міжчасовому розрізі. Водночас обидва принципи мають і «проєктивний» аспект: добросовісність формує стандарти належної поведінки на майбутнє, а пропорційність – процедури перегляду рішень (перехідні періоди, компенсаційні механізми, застереження про строкову дію), які не дозволяють тимчасовим обмеженням закріпитися як постійні.

У доказовому плані добросовісність спирається на факти поведінки: послідовність і прозорість дій, повідомлення істотних обставин, недопущення обхідних схем, відповідність очікувань створеним обіцянкам. Пропорційність потребує додаткової аналітики: причинно-наслідкового зв'язку між засобом і метою, порівняння альтернатив за ефективністю і обтяжливістю, оцінки побічних ефектів для «нецільових» груп, обґрунтування справедливого балансу. Тому презумпція добросовісності не звільняє від пропорційнісної перевірки: навіть «чесний» намір не легітимізує надмірне втручання.

На стику публічного й приватного вимірів добросовісність і пропорційність взаємно підсилюють одна одну. Там, де держава застосовує обмеження або надає преференції, добросовісність проявляється як вимога діяти відкрито, без прихованих привілеїв і дискримінації, коректно формувати і не підривати правомірні очікування адресатів; пропорційність гарантує, що такі заходи мають чітку мету, є придатними та найменш обтяжливими. У приватній сфері добросовісність обмежує зловживання правом і опортунізм, а пропорційність запобігає реакціям «із запасом» – надмірним санкціям, штрафам чи способам виконання, що створюють зайвий тягар.

Узагальнюючи, добросовісність надає поведінковий зміст праву і підтримує довіру між суб'єктами, а пропорційність забезпечує вимір і межі влади та засобів захисту. Перша відповідає за етичну якість взаємодії, друга – за раціональність і співмірність рішень. Лише у зв'язці вони перетворюють цінності на передбачувану практику: добросовісність не дозволяє звести право до формальної еквілібристики, а пропорційність не дозволяє

виправдовувати надмірні втручання посиланнями на «благі наміри».

Принцип пропорційності та принцип поваги основних прав і свобод.

Упродовж останніх десятиліть інститут прав людини набув потужного нормативного оформлення та міжнародного визнання: це закріплено, зокрема, у Європейської конвенції з прав людини від 04.11.1950 р. [13], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [14] та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. [15]. Конституційні традиції більшості демократичних держав – включно з Україною, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст. 3 Конституції України [16]) визначені найвищою соціальною цінністю – виходять з того, що саме права людини задають зміст, спрямованість і межі нормотворчості та правозастосування. У цій рамці принцип пропорційності виконує роль методологічного «мікрометра», який переводить ціннісну вимогу поваги до прав людини у чіткий алгоритм перевірки рішень. Йдеться не про конкуренцію принципів, а про їхню взаємодоповнюваність: повага до прав визначає матеріальні гарантії та «червоні лінії» (ядро прав, що не підлягає звуженню), тоді як пропорційність надає операційні критерії допустимого обмеження там, де воно у принципі можливе. Стандарт пропорційності вимагає: законності втручання (чітка і передбачувана норма), легітимної мети (охорона прав інших, публічної безпеки, здоров'я тощо), придатності обраних засобів, необхідності (відсутність настільки ж ефективної, але менш обтяжливої альтернативи), зважування наслідків, аби публічна користь не покладала на особу надмірного тягаря. Якщо ж ідеться про посягання на недоторканне ядро права (наприклад, заборона катувань), пропорційнісне «зважування» взагалі не допускається – дія принципу поваги основних прав і свобод є абсолютною.

Універсальний характер обох принципів випливає з універсальності самих прав людини: вони не залежать від конкретної правової системи чи рівня економічного розвитку держави й визнаються надбанням людства. Звідси – можливість і доцільність використання відпрацьованих підходів, вироблених у різних правопорядках та міжнародних інституціях, для посилення національних гарантій. Водночас пропорційність дисциплінує будь-які спроби «виправдати» обмеження абстрактним посиланням на загальне благо. Таким робом, повага до основних прав і свобод надає правопорядку зміст і межі, які не можуть бути обійдені; пропорційність – забезпечує вимір і техніку перевірки кожного конкретного обмеження. Разом вони перетворюють декларації про права на передбачувану практику: держава (і будь-який інший носій владних повноважень) зобов'язана не лише проголошувати права і свободи людини, а й доводити, що кожен обраний інструмент втручання в її права та свободи є законним, необхідним і співмірним, не руйнуючи ядра, що не підлягає звуженню.

Принцип пропорційності та принцип правової визначеності.

Принцип правової визначеності (юридичної безпеки / правомірних очікувань) означає, що закони та правові акти повинні бути ясними, передбачуваними й доступними для розуміння громадянами. Цей принцип добре розвинений у практиці Європейського суду з прав людини, який послідовно вказує на значущу роль судової практики для забезпечення передбачуваності закону [17]. Принцип забезпечує довіру до права: норми мають бути чіткими й передбачуваними, рішення – послідовними, зміни – не руйнувати обґрунтовані сподівання адресатів. Його ядро – захист правомірних очікувань, що виникають тоді, коли держава своїми чіткими й однозначними приписами або запевненнями сформувала у особи розумне переконання щодо певних «правил гри». Такі очікування не є «недоторканним правом» на незмінність політики, але влада не може їх ігнорувати: різкі повороти курсу, ретроактивність, «несподівані» тлумачення, приховані пастки у процедурі підривають саму можливість планувати поведінку, довіряти та взаємодіяти з державними інституціями. На цьому тлі принцип пропорційності виконує роль інструментальної перевірки міри втручання у сформовані очікування,

але не підміняє їх захисту. Юридична безпека ставить запитання: чи було у людини достатньо підстав покладатися на стабільність норми; чи діяла вона добросовісно; чи влада комунікувала зміни завчасно, ясно і без «пасток»; чи не застосовує нові правила заднім числом. Пропорційність відповідає на інше: якщо змінювати все ж потрібно, як це зробити співмірно – через перехідні періоди із збереженням статус-кво, поступове наближення, незастосування нових правил до вже сформованих відносин, компенсаційні механізми; і чи справді не існує менш обтяжливих альтернатив для досягнення легітимної мети. Тобто юридична безпека задає матеріальний стандарт захисту довіри, а пропорційність – процедурний стандарт корекції, коли суспільний інтерес вимагає змін.

Відмінність між принципами – у фокусі та презумпції. Право визначеність оперує передбачуваністю й стабільністю: за замовчуванням особа може розраховувати, що право не зміниться раптово і не буде тлумачитись довільно; держава зв'язана власними обіцянками й усталеною практикою. Пропорційність, навпаки, виходить з того, що обмеження інколи неминучі, і контролює їх інтенсивність та обґрунтованість. Там, де правомірні очікування є сильними (чітке індивідуальне запевнення, довга усталена адміністративна практика, значні інвестиції, здійснені на підставі дозволів тощо), «планка» для виправдання змін зростає: державі потрібно показати не лише легітимну мету, а й переконливу неможливість м'якших рішень і належний пакет пом'якшень. Якщо ж особа діяла недоброчесно або будувала очікування всупереч явним застереженням, юридична безпека не спрацьовує – і пропорційність не «рятує» таке становище.

Коли держава змінює «правила гри», принцип юридичної безпеки вимагає передбачуваності цих змін. Наявність елементу «передбачуваність» перетворює зміни з «шоку» на процес, у якому довіра до влади зберігається. Пропорційність тут працює як контроль якості: чи не надмірні тягарі для тих, хто покладався на попередні правила; чи не перекладено весь ризик на вузьку групу; чи пропорційні санкції порушенням і чи справедливо розподілені витрати адаптації.

Отже, правова визначеність – це гарантія стабільності та легітимних очікувань, без яких право втрачає сенс як система координат для вільних і відповідальних рішень. Пропорційність – це спосіб «налаштувати» втручання, коли зміни об'єктивно потрібні. Разом вони утворюють захист від двох крайнощів: від «застиглого» права, що блокує суспільний інтерес у розвитку, і від «плинного піску» регулювання, де будь-який крок держави може вмить перекреслити розумні очікування людей.

Принцип пропорційності та принцип верховенства права.

Верховенство права є одним з надбань західної традиції права, засадничим принципом правопорядків спочатку західних, а зараз і багатьох інших держав у світі, а так само міжнародних організацій і об'єднань (наприклад, ООН, Європейський Союз, Рада Європи) [18, с. 12]. Верховенство права задає «архітектуру» правопорядку: воно вимагає, щоб публічна влада діяла на підставі якісного закону, у межах компетенції, передбачувано й підконтрольно, із гарантіями юридичної визначеності, недискримінації, доступу до правосуддя та реального виконання судових рішень. На цьому інституційному ґрунті працює принцип пропорційності – як метод правового мислення і перевірки рішень, що дозволяє оцінити міру допустимого втручання у права та інтереси за наявності легітимної мети. Отже, пропорційність не «паралельна» верховенству права, а функціонує всередині нього, конкретизуючи його вимоги у кожній індивідуальній справі.

Взаємозв'язок цих принципів асиметричний. Верховенство права визначає рамки: законність і належну процедуру ухвалення актів, прозорість мотивів, заборону свавілля, стабільність і передбачуваність практики, рівність перед правом. Пропорційність наповнює ці рамки змістом перевірки – чи придатний обраний захід для досягнення мети, чи є він необхідним (за відсутності менш обтяжливих альтернатив), і чи зберігається справедливий баланс між публічною користю та тягарем для особи. Там, де інституційні гарантії верховенства права слабкі (неякісний закон, непослідов-

не тлумачення, недієвий судовий контроль), тест пропорційності ризикує перетворитися на риторику; натомість за умов належної законності й процесуальної дисципліни він стає дієвим фільтром проти надмірних обмежень. Сутнісна відмінність також у предметі й рівні узагальнення. Верховенство права – це метастандарт організації влади та правової системи: від вимог до якості норм і прозорості нормотворення до ефективних засобів захисту і неупередженого суду. Пропорційність – це процедурна «оптика» всередині цього метастандарту, яка вимірює інтенсивність втручання у конкретному контексті. Якщо перше відповідає на запитання «чи може і як саме держава втручатися», то друге уточнює «наскільки й чому саме так», забезпечуючи раціональний зв'язок між метою, засобами та наслідками. Практично це проявляється в послідовності перевірок, яка кореспондує елементам верховенства права. Вимога законності узгоджується з першим кроком тесту пропорційності: втручання можливе лише на основі доступної, передбачуваної та внутрішньо узгодженої норми. Юридична визначеність (якість закону, сталість правозастосування, захист правомірних очікувань) створює передумови для реалістичного прогнозу наслідків втручання та коректного зважування. Заборона свавілля відсікає «цілі заради цілей», змушуючи владу вказувати легітимну мету, релевантну публічному благу, а не інституційному інтересу органу. Доступ до правосуддя й ефективний судовий контроль перетворюють пропорційність із декларації на практику.

Пропорційність підтримує верховенство права, виконуючи роль «калібратора» для владних повноважень. Вона дисциплінує нормотворця: стимулює якісне обґрунтування регуляторних цілей, аналіз альтернатив, перехідні періоди, компенсаторні механізми, дотримання принципу перспективного застосування і повагу до вже набутих прав. Там, де пропорційність системно застосовується судами, зростає передбачуваність рішень і зменшується простір для формальних маневрів, що підмінюють право. Отже, між принципами немає конкуренції цілей – обидва стримують владу і захищають особу, – є поділ функцій. Верховенство права встановлює змістовні та процедурні «рейки» правопорядку; пропорційність рухається цими рейками, перевіряючи кожне конкретне втручання на розумність і міру. Висновок про пропорційність дій держави чи її агентів означає, що в індивідуально-конкретній справі було збалансовано приватні і публічні інтереси, а при вчиненні таких дій (зокрема, і ухваленні нормативно-правових та індивідуально-правових актів) дотримано вимоги верховенства права [18, с. 14]. Разом вони забезпечують не лише правомірність, а й обґрунтованість державних рішень, підтримують довіру до державних інституцій і зберігають баланс між публічним інтересом і мінімальним втручанням у права суб'єкта приватного права, гарантуючи обґрунтованість і пропорційність дій держави.

Принцип пропорційності та принцип законності.

Законність є найбільш адекватною формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимога дотримуватися такого масштабу, а режим законності – стан суспільних відносин, при якому цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права [19, с. 16]. Взаємозв'язок пропорційності та законності найкраще видно тоді, коли законність розуміють не як голу «підпорядкованість закону», а як вимогу ухвалювати й застосовувати норми так, щоб вони були якісними, доступними, передбачуваними та узгодженими між собою. У цьому ширшому, змістовному сенсі законність задає рамку для будь-якого втручання публічної влади: орган має діяти лише на підставі норми належної якості й у спосіб, чітко описаний цією нормою. Пропорційність у такій рамці виконує роль інструменту контролю міри втручання, але її застосування можливе лише тоді, коли первинна вимога законності дотримана: існує «закон» у сенсі не лише формального акту, а й нормативної якості.

Різниця між принципами полягає передусім у рівні та предметі перевірки. Законність звернена до джерела і форми владного рішення: чи має суб'єкт компетенцію, чи

ухвалено акт у належній процедурі, чи відповідає він ієрархії норм, чи є текст достатньо зрозумілим і стабільним, щоб адресат міг планувати свою поведінку. Вона охоплює і вимогу правової визначеності, і заборону свавілля, і дотримання процесуальних гарантій. Пропорційність, натомість, працює вже «всередині» законності: коли формальні передумови втручання підтверджено, постає питання про інтенсивність обмеження та наявність менш обтяжливих альтернатив.

Законність має превентивний, «архітектурний» характер: від якості нормотворення залежить, чи не буде у правозастосувача надлишкової дискреції і чи не виникнуть лакуни, які виштовхують спір у площину довільних рішень. Власне, чим вища якість закону (ясні дефініції, визначені межі повноважень, прозора мета, відсутність ретроактивності, продумані перехідні положення), тим рідше пропорційність перетворюється на «останній бастіон» захисту прав людини і тим частіше працює як техніка тонкого налаштування, а не як засіб виправлення системних вад регулювання. Звідси випливає і взаємне підсилення. Дотримання законності є першим щаблем будь-якої пропорційнісної перевірки: якщо втручання не «передбачене законом» у матеріальному сенсі (норма неякісна, непередбачувана, суперечлива), на цьому етапі аналіз завершується констатацією порушення. Водночас усталена судова практика пропорційного зважування поступово «дисциплінує» нормотворця: змушує чіткіше формулювати цілі, обґрунтовувати засоби, встановлювати межі дискреції, закладати термін придатності норми та перехідні періоди, а також механізми компенсації – усе це підвищує стандарт законності у подальших регулюваннях.

Різниця у функціях виявляється і на стадії судового контролю. Перевіряючи законність, суд насамперед відповідає на питання «чи мав орган права діяти саме так»: чи є правова підстава, чи дотримано процедури, чи співмірна санкція букві закону, чи узгоджується акт із нормами вищої юридичної сили. Коли ці питання з'ясовано, до пропорційності звертаються, щоб оцінити «наскільки далеко можна було йти у межах наданого закону» та «чи не існували менш обтяжливі варіанти досягнення тієї самої мети». Якщо ж закон наділяє орган широкою дискрецією, саме тест на пропорційність перетворює цю дискрецію з «чистої свободи розсуду» на підконтрольну правом оціночну діяльність.

Принцип законності має ще одну відмінну рису – він захищає не лише адресата владного акту, а й поділ влади та ієрархію джерел права. Коли суд, прикриваючись «справедливим балансом», відступає від чіткої, виконуваної та конституційно сумісної норми, це вже не пропорційність, а підміна законності судовою доцільністю. Тому матеріальна законність (якість і зміст норми) і формальна законність (повага до джерела, процедури, компетенції) мають залишатися для суду «червоними лініями», поза якими зважування недопустиме – насамперед там, де йдеться про ядро прав.

Нарешті, у прикладному вимірі законність і пропорційність розходяться у часовому фокусі. Законність орієнтована на «вхід» у регулювання: вона вимагає належної підготовки норми і процедури її застосування, що дає адресатам стабільні правомірні очікування і можливість планування. Пропорційність переважно працює «на виході» – на рівні індивідуального рішення, де з урахуванням фактичних обставин і доказів суд калібрує міру втручання. Чим сумлінніше дотримано законності на старті, тим менш конфліктним і прогнозованішим буде пропорційнісний фінал.

Отже, законність – це фундамент і контур правопорядку, що визначає допустимість і форму державної дії; пропорційність – це інструмент вимірювання її інтенсивності в межах цього контуру. Вони не конкурують, а утворюють послідовність: спершу – «чи можна» (законність), потім – «наскільки» (пропорційність). Саме така двоступенева логіка перетворює абстрактну повагу до права на практику передбачуваних, обґрунтованих і стриманих рішень публічної влади.

Висновки

За підсумками проведеного дослідження встановлено, що принцип пропорційності (співмірності) не існує ізольовано, а функціонує як процедурний «калібратор» у межах ширшої архітектури верховенства права, за-

конності, поваги до прав і свобод, правової визначеності, справедливості та добросовісності. Він не підміняє ці засадничі орієнтири, а надає їм операційної спроможності: переводить ціннісні вимоги у перевірювані критерії законності втручання, легітимності мети, придатності й необхідності засобів та підсумкового зважування. Встановлено, що повага до основних прав окреслює межі недоторканного ядра, тоді як пропорційність працює лише там, де обмеження принципово допустимі; правова визначеність формує довіру і правомірні очікування, а пропорційність задає коректну процедуру їх коригування (перехідні періоди, відсутність ретроактивності, компенсації). Законність гарантує належну форму та компетенцію рішень, а пропорційність – міру їх інтенсивності; справедливість визначає змістовний горизонт розподілу тягарів і вигод, тоді як пропорційність забезпечує доказову дисципліну цього розподілу; добросовісність надає поведінковий зміст праву і підтримує довіру між суб'єктами, а пропорційність забезпечує вимір і межі влади та засобів захисту. Практичний ефект такої зв'язки – перехід від декларативних апеляцій до стандартизованої перевірки, що зменшує простір для свавілля, підвищує передбачуваність правозастосування і підтримує легітимність публічної політики навіть у кризових умовах. Саме послідовне застосування пропорційності як методології прийняття рішень є необхідною умовою узгодженого розвитку правопорядку.

Література

1. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 611 p.
2. Беляневич, О. А. (2019). Принцип пропорційності у господарському праві. *Економіка та право*. № 1 (52). С. 3–10.
3. Борзаниця С. В. Принцип пропорційності як принцип податкових правовідносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2022. 211 с.
4. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.
5. Лученко М. М. Принцип пропорційності в адміністративному судочинстві: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 208 с.
6. Möller K. The Global Model of Constitutional Rights. Oxford: Oxford University Press, 2012. 240 p.
7. Погребняк С. П. (2005). Додержання принципу пропорційності як умова правомірності нормативно-правових актів. *Вісник Академії правових наук України*. № 4 (43). С. 33–43.
8. Tridimas T. The General Principles of EU Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2006. 720 p.
9. Цувіна, Т. А. (2018). Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Право України*. № 10. С. 50–63.
10. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*, 2021. № 89. С. 113 – 118.
11. Габрелян А. Ю. Вектор розвитку України: дилема вибору. *Матеріали конференцій МЦНД*, 2021. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-19.02.2021.lawgov.02 (дата звернення: 30.07.2025)
12. Постанова Верхового Суду від 08.05.2018 р. у Справі № 910/1873/17. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/74221169 (дата звернення: 30.10.2025)
13. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.10.2025)
14. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 30.06.2025)
15. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.06.2025)
16. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141
17. Мазур М. В. Принцип правової визначеності та зміни судової практики. *Міжнародна науково-практична конференція «Принципи права: універсальне та національне*

в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів», Київ, 21-22 червня 2024 р.: тези доповідей і повідомлень / редкол.: В. М. Венгер, Ю. Б. Ключковський, М. І. Козюбра та ін. Київ: б. в., 2024. С. 44 – 51.

18. Лученко М. М. Принципи пропорційності і верховенства права: питання співвідношення. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2019. № 1. С. 11 – 15.

19. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. *Альманах права*, 2012. Вип. 3. С. 13 – 18.

References

1. Barak, A. (2012). Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations. Cambridge: Cambridge University Press. 611.

2. Belyanevich, O. A. (2019). Pryntsyp proportsiinosti u hospodarskomu pravi [The Principle of Proportionality in Commercial Law]. *Economics and Law*. 1(52). 3–10. [in Ukrainian].

3. Borzanitsa, S. V. (2022). Pryntsyp proportsiinosti yak pryntsyp podatkovykh pravovidnosyn [The Principle of Proportionality as a Principle of Tax Legal Relations]: dissertation. Zaporizhzhia. 211. [in Ukrainian].

4. Yevtoshuk, Yu. O. (2015). Pryntsyp proportsiinosti yak neobkhidna skladova verkhovenstva prava [The Principle of Proportionality as an Essential Component of the Rule of Law]: dissertation. Kyiv. 214. [in Ukrainian].

5. Luchenko, M. M. (2019). Pryntsyp proportsiinosti v administratyvnomu sudochynstvi [The Principle of Proportionality in Administrative Proceedings]: dissertation. Zaporizhzhia. 208. [in Ukrainian].

6. Möller, K. (2012). The Global Model of Constitutional Rights. Oxford: Oxford University Press. 240.

7. Pogrebnyak, S. P. (2005). Doderzhannia pryntsypu proportsiinosti yak umova pravomirnosti normatyvno-pravovykh aktiv [Observance of the Principle of Proportionality as a Condition for the Legality of Regulatory Acts]. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 4(43). 33–43. [in Ukrainian].

8. Tridimas, T. (2006). The General Principles of EU Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 720.

9. Tsuivina, T. A. (2018). Pryntsyp proportsiinosti u tsyvilnomu sudochynstvi [The Principle of Proportionality in Civil Proceedings]. *Law of Ukraine*. 10. 50–63. [in Ukrainian].

10. Shelever, N. V. (2021). Spravedlyvist yak osnovopolozhnyi pryntsyp prava [Justice as a fundamental principle of law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, *89*. 113-118. [in Ukrainian].

11. Habrelian, A. Yu. (2021). Vektor rozvytku Ukrainy: dylema vyboru [The vector of Ukraine's development: the dilemma of choice]. *Materialy konferentsii MTsND*. Retrieved from https://doi.org/10.36074/mcnd-19.02.2021.lawgov.02 [in Ukrainian].

12. Postanova Verkhovoho Sudu (2018, May 8) № 910/1873/17. Retrieved from https://zakononline.ua/court-decisions/show/74221169 [in Ukrainian].

13. Yevropeiska konventsiia z prav liudyny [European Convention on Human Rights] (1950, November 4). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

14. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] (1966, December 16). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

15. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights] (1966, December 16). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].

16. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine] (1996, June 28). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, *30*. 141 [in Ukrainian].

17. Mazur, M. V. (2024). Pryntsyp pravovoi vyznachenosti ta zminy sudovoi praktyky [The principle of legal certainty and changes in judicial practice]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Pryntsypy prava: universalne ta natsionalne v konteksti suchasnykh hlobalizatsiinykh i yevrointehratsiinykh protsesiv»*. 44-51. [in Ukrainian].

18. Luchenko, M. M. (2019). Pryntsypy proportsiinosti i verkhovenstva prava:

SUMMARY

The article is devoted to a systematic analysis of the principle of proportionality (commensurability), aimed at ensuring a reasonable balance between private and public interests in legal regulation, according to which the objectives of restrictions on rights must be substantial, and the means of achieving them must be reasonable and least burdensome for persons whose rights are restricted, with the key principles of the rule of law – the supremacy of law, legality, respect for rights and freedoms, legal certainty, fairness, and good faith. It is argued that proportionality acts as a procedural «calibrator» of these principles: it transforms value orientations into verifiable criteria for the admissibility of interference, the suitability and necessity of means, and the final weighing of consequences. It is shown that respect for rights and freedoms defines the inviolable core of protection, within which «weighing» is not allowed, while proportionality works where restrictions are fundamentally possible, requiring minimization of the burden on the individual. The interconnection with the principle of legal certainty is revealed: legal certainty forms stable «rules of the game» and legitimate expectations, while proportionality sets the correct procedure for changing regulations (transitional periods, absence of retroactivity, compensation mechanisms). It is shown that in terms of legality, proportionality is the next level of control after establishing the proper legal basis and procedure, transforming broad discretion into a legally controlled weighing of interests. In terms of fairness, proportionality provides a «procedural lens» for the equitable distribution of burdens and benefits, distinguishing between arithmetic equality and commensurate equality. In the context of good faith, proportionality has been shown to discipline responses to bad faith behavior, preventing excessive sanctions and formal maneuvers. It has been argued that the systematic application of proportionality as a decision-making methodology reduces the scope for arbitrariness, enhances the predictability of law enforcement and the legitimacy of public policy, ensuring the integrated interaction of fundamental principles without their substitution or competition, and is a necessary condition for the coordinated development of the rule of law.

Keywords: principles of law, proportionality, commensurability, rule of law, legality, human rights and freedoms, legal certainty, justice, good faith.

pytannia spivvidnoshennia [The principles of proportionality and the rule of law: the question of correlation]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. *1*. 11-15. [in Ukrainian].

19. Onishchenko, N. M. (2012). Pryntsyp zakonnosti: naukovi realii sohodennia [The principle of legality: scientific realities of today]. *Almanakh prava*, *3*. 13-18. [in Ukrainian].